

Original Research Paper

NAXÇIVAN DİYARINDA TƏSƏRRÜFAT HƏYATINDAN TOPLANANAN VERGİ VƏ RÜSUMLAR (XVIII-XIX ƏSRLƏR)

Sara Hacıyeva

<https://orcid.org/0009-0009-4025-3110>

¹AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan, Azərbaycan

Article history

Received: 05.09.2026

Revised: 11.09.2026

Accepted: 27.09.2026

*Corresponding Author: Sara

Hacıyeva, AMEA Naxçıvan Bölməsi,

Naxçıvan, Azərbaycan

Email: konulekberova@mail.ru

Xülasə

Məqalədə XVIII–XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında təsərrüfat həyatından toplanan vergi və rüsumların mahiyyəti, növləri və sosial-iqtisadi təsirləri kompleks şəkildə təhlil olunmuşdur. Araşdırmada göstərilir ki, bu dövrdə bölgədə əkinçilik, maldarlıq və sənəkarlıq sahələrinin inkişafı, eləcə də daxili və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi vergi sisteminin daha da formalaşmasına və çoxşaxəli xarakter almasına səbəb olmuşdur. Vergilər həm natural, həm də pul formasında yığılaraq dövlətin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda, müxtəlif adlar altında tətbiq edilən vergi və rüsumların (torpaq vergiləri, məhsul vergiləri, ticarət rüsumları və s.) artması əhalinin iqtisadi yükünü ağırlaşdırmış, xüsusilə kəndli və sənəkar təbəqəsinin sosial vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Məqalədə vurğulanır ki, vergi siyasəti bir tərəfdən təsərrüfat həyatının tənzimlənməsi və dövlət büdcəsinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etsə də, digər tərəfdən istehsalçı qüvvələrin inkişafını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Beləliklə, tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, XVIII–XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında vergi və rüsumlar həm iqtisadi sistemin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş, həm də əhalinin sosial-iqtisadi həyatına ciddi təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi çıxış etmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, XVIII-XIX, kənd təsərrüfatı, sənəkarlıq, ticarət əlaqələri, vergi, rüsum*

Giriş

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan diyarında sənəkarlığın, kənd təsərrüfatının inkişafı, daxili və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi bu sahələrdən alınan müxtəlif adlarla toplanan vergi və rüsumların da meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Kənd təsərrüfatının, sənəkarlığın, o cümlədən də ticarətin inkişafı bir çox hallarda dövlətin vergi və gömrük siyasətindən xeyli dərəcədə asılı idi. Bəhs olunan dövrün vergisi sisteminin ən başlıca nöqsanlarından biri ölkə əhalisinin aztəminatlı yoxsul hissələrinə vergi güzəştlərinin olmaması və ya bu güzəştlərin səviyyəsinin çox aşağı olması idi. Həmin dövrə xas olan digər cəhətlərdən biri də bu idi ki, zadəganlar, adlı-sanlı nəsiləndən olan şəxslər vergi güzəştlərinə malik idilər və miyonlarla gəlirlərə malik olmalarına baxmayaraq, onlar daha az vergi verir və dövlət məmurları ilə daha tez dil tapa bilirdilər. Yoxsullar və orta təbəqənin nümayəndələri isə ağır vergi yükü altında əziyyət çəkirdilər. Bu isə ilk növbədə birbaşa vergilər və həddindən artıq müxtəlif olan rüsumlarla əlaqədar idi. Bu dövrdə olmuş

vergilər təsərrüfat fəaliyyətinin və mülki münasibətlərin müxtəlif sahələrini əhatə edirdi və onlar mövcud qanunvericiliklə tənzimlənirdi (Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi, n.d)

Müxtəlif mənbələr Səfəvi dövləti ərazisində gömrük məntəqələrinin çox sayda olması barədə məlumat verirlər. Məsələn, Naxçıvandan Ərdəbilədək dörd gömrük məntəqəsi keçilirdi (Dadaşova R., 2003, s. 63]. Naxçıvan gömrük-xanası Araz çayının sahilində yerləşirdi. Burada toplanılan vəsait ticarətlə əlaqədar olan müxtəlif işlərə və başlıca olaraq ticarət yollarının qorunmasına sərf edilirdi. Satılmaq məqsədilə gətirilən mallardan həm şəhərə daxil olmaq üçün, həm də bazar meydanında satmaq üçün ayrıca gömrük haqqı alınır. M. Heydərov hələ orta əsrlər dövründən burada iki cür ticarət rüsumunun olmasını qeyd edir: 1. Adi rüsum (gömrük). Bu rüsum şəhər gömrükxanasında mal bazara çıxarılanadək alınır. 2. “Rəhdari” adlanan və ticarət yolları üzərində yerləşən müxtəlif gömrük məntəqələrində alınan yol rüsumu. Bundan başqa, ticarət yollarının qorunması üçün toplanan rüsum da “rəhdari” adlanırdı. Sadalanan rüsumlardan başqa tacirlərdən əlavə olaraq, xidmət haqqı (“xuddamiyə”), malların böyük tərəzilərdə çəkilməsi üçün “rəsm-i qapan” kimi digər rüsumlar da toplanırdı. Mal bazara çıxarıldıqdan sonra, onun kəmiyyət və keyfiyyəti nəzərə alınaraq, “rüsum-i mizan” adlanan bazar rüsumu alınır (Гейдаров М., 1767, s. 98).

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” XVIII əsrin əvvəllərində sancağın əksər kəndlərində qoyunçuluğun olduğunu göstərir. Həmin sənəddən həm də məlum olur ki, yaylaq-qışlaq həyatı keçirən camaatdan “rüsumat” adlı nəqd olaraq vergilər alınır (Məmmədov N., 2001, s. 23). “Müfəssəl dəftər”də diyarda bəslənilən qoyunların sayı haqqında heç bir statistik məlumat verilmir. Lakin ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrindən “qoyun vergisi”, “otlaq vergisi”, “qışlaq vergisi”, “yaylaq vergisi”, “ot üşrü” adı altında xüsusi vergilərin toplanılması heyvandarlığın bu sahəsinin geniş yayılması haqqında aydın təsəvvür yaradır. “Müfəssəl dəftər”də hər bir yaşayış məntəqəsindən toplanan vergilər haqqındakı məlumatlar əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvan diyarının 176 yaşayış məntəqəsində əhali qoyunçuluqla məşğul olurdu və buna görə 1727-ci ildə 100457 ağça həcmində vergi ödənilmişdi. Toplanan vergilərin miqdarından və yaşayış məntəqələrinin sayından görünür ki, qoyunçuluq sancağın Azadçiran nahiyyəsində daha çox inkişaf etmişdi. Osmanlı vergi məmurları 1727-ci ildə bu nahiyyənin təkcə Urmus kəndindən (qoyun vergisi”, “yaylaq vergisi” və “qışlaq vergisi” adı altında 2630 ağça vergi toplamışdılar (Muradov V., 2017, s. 122-123).

XIX əsrdə də Azərbaycanda mövcud olmuş vergilər birbaşa vergilərdən, rüsumlardan və xüsusi vergi yığımlarından ibarət idi. Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olduğundan vergilər haqqında qanunlar yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla mərkəzdən verilirdi. Yerli ərazi-idarəetmə orqanları yalnız öz əraziləri hüdüdlərində əlavə vergilər yığa bilərdilər. Həmin dövrdə vergi sistemi dövlət vergilərindən və yerli vergilərdən ibarət idi. Dövlət vergiləri mövcud qanunvericiliklə

müəyyən edilirdi və dövlətin bütün ərazisində ödənilməli idi. Dövlət vergilərinə dövlət torpaq vergisi, əmlak vergisi, ticarət və sənaye vergisi, pul kapitalından vergilər və xüsusi istehlak vergiləri aid edilirdi. Dövlət vergiləri dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Yerli vergilər isə yerli ərazi idarəetmə orqanları (quberniya, vilayət, şəhər, qəza zemstvoları) tərəfindən müəyyən edilirdi və həmin ərazi daxilində yığılırdı. Yerli vergilər yerli xəzinədarlığa toplanırdı və yığılmış vəsaitlər yerli polis idarəsinin, yerli idarəetmə orqanlarının, yerli təhsil, sanitariya və s. idarələrin saxlanılmasına sərf olunurdu. Yerli vergilərə çox vaxt zemstvo vergiləri də deyirdilər. Yerli vergilərə əlavə ticarət və sənaye vergisi, əlavə xüsusi vergi vergisi, şəxsi vergilər, tüstü (həyətbaşı) vergisi, qəssablardan alınan vergilər, zibilxanaların təmizlənməsi üçün vergilər, çəmən və otlaq yerlərindən istifadəyə görə vergilər, yoldan istifadəyə görə vergilər və s. aid idi (Hacıyeva S., 2018, s. 43). Bu çərçivədə Naxçıvan qəzasında kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali dövlət, yerli və ictimai xarakterli müxtəlif vergilər və ödənişlər ödəyirdi. Dövlət və yerli vergilər sabit qiymətlər siyahısına (vergi siyahısına) əsasən hər bir ailə evinə görə müəyyən edilir və iki əsas qrupa bölünürdü. Dövlət vergilərinə baş vergisi və torpaq icarəsi daxil idi, yerli vergilər isə əyalət və qəza yığımlarından ibarət olurdu. Baş vergisi əksər kəndlərdə 2 rubl 50 qəpik təşkil etsə də, bəzi hallarda fərqlənirdi (məsələn, Gərməçatax kəndində 8 rubl). Torpaq icarəsi torpağın keyfiyyəti və əkin sahəsinin həcminə görə dəyişir, bəzi hallarda isə qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülürdü (Материалы..., 1885., s. 573–574).

Ticarət yolları üzərində fəaliyyət göstərən rahdarxanaların sayı və tətbiq edilən rüsumun miqdarı həmin yolda ticarət dövriyyəsinin həcminə, habelə qiymətin formalaşmasına öz təsirini göstərirdi. Naxçıvan gömrükxanası Araz çayının sahilində yerləşirdi. Burada toplanılan vəsait ticarətlə əlaqədar olan müxtəlif işlərə və başlıca olaraq ticarət yollarının qorunmasına sərf edilirdi. Tavernyenin yazdığına görə, Araz çayını keçərkən hər dəvə yükü üçün 10 abbası ödənilməli idi (Tavernier J., 2006, s. 113). XVIII əsrin birinci yarısında artıq təkcə tacirlərdən deyil, eyni zamanda səyyahlardan, ziyarətə gedənlərdən də rahdari gömrüyü alınmağa başlanıldı (Əliyev F., 1964, s. 39). Bu və ya digər şəhərə daxil olan malların yoxlanılması gömrük məmurları tərəfindən şəhər darvazalarının ağzında və yaxud karvansarlarda həyata keçirilirdi. Transzit rüsumu “rahdari” dən fərqli olaraq, bazara çıxarılan maldan alınan adi gömrüyün miqdarı təkcə yükə görə deyil, həmçinin keyfiyyətə (qiymətinə) görə müəyyən edilirdi. Bu malın konkret qiymətinin müəyyənləşdirilməsi deyil, sadəcə olaraq, bu və ya digər əmtəə qruplarının bazar qiymətləri ilə az-çox uyğun gələn orta qiymətinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi.

Şimali Azərbaycanda XIX əsrin 20-70-ci illərində ticarətdə baş verən dəyişikliklər onun təşkilinə də təsir etmişdi. Həmin dövrdə ticarətin təşkili və həyata keçirilməsində ciddi vergi – gömrük siyasəti var idi. Gömrük toplanması işi rahdarlar (daxildə gömrük toplayırdılar) və bacdarlar (xaricdən gələn səyyah və tacirlərdən “torpaq basdı” alırdılar) tərəfindən reallaşdırılırdı. Rahdari gömrüyü xəzinənin doldurulmasında

əsas vasitələrdən biri olduğuna görə dövlət məmurları onun həcmnin artırılmasına və yığılmasının təmin edilməsinə xüsusi fikir verirdilər. Bu da ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Ticarətin inkişafına mane olan digər səbəblərdən müxtəlif çəki və ölçü sisteminin olmasını, pul vahidlərinin tətbiqini göstərmək olar. Naxçıvan xanlığı dövründə sikkə zərb edilmədiyindən burada digər xanlıqlara aid pul vahidlərindən (“tümən”, “pənahabad”, “şahi” və s.) istifadə edilirdi (Şahverdiyev Z., 2008, s. 60). Xarici ölkələrdən Naxçıvana müxtəlif parçalar, metal məmulatları, ətriyyatlar, ədviyyatlar, xəzlər və s. gətirilir, ölkədən isə xam ipək, ipək parçalar, pambıq, xalçalar, boyalar, mal-qara, atlar və s. ixrac edilirdi. Ticarətə qoyulan gömrük vergi və rüsumları ölkə xəzinəsinin mühüm gəlir mənbəyinə çevrilmişdi.

Yuxarıda qeyd edildi ki, təsərrüfat mallarının istehsalı və həmin məhsulların da xaricə çıxışında, həm də hər dövrün dövlət idarətmə orqanları maraqlıdır. Çünki, ticarətin inkişafı bu və ya digər şəhərə daxil olan malların yoxlanılması gömrük məmurları tərəfindən şəhər darvazalarının ağzında və yaxud karvansarlarda həyata keçirilərək tacirlərdən rüsum toplanırdı. Bu rüsumlar müxtəlif adlar altında müəyyən edilir və müəyyənləşirdi. Məsələn, tranzit rüsumu “rəhdari” dən fərqli olaraq, bazara çıxarılan maldan alınan adi gömrüyün miqdarı təkcə yükə görə deyil, həmçinin keyfiyyətə (qiymətinə) görə müəyyən edilirdi. Bu malın konkret qiymətinin müəyyənləşdirilməsi deyil, sadəcə olaraq, bu və ya digər əmtəə qruplarının bazar qiymətləri ilə az-çox uyğun gələn orta qiymətinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Ticarətin inkişafı bir çox hallarda dövlətin vergi və gömrük siyasətindən də xeyli dərəcədə asılı idi. Ticarət yolları üzərində fəaliyyət göstərən rahdarxanaların sayı və tətbiq edilən rüsumun miqdarı həmin yolda icarət dövrünün həcmində, habelə qiymətin formalaşmasına öz təsirini göstərirdi. Tavarneyenin yazdığına görə, Araz çayını keçərkən hər dəvə yükü üçün 10 abbası ödənilməli idi (Tavernier J., 2006, s. 113).

Ticarət rüsumları.

Tədqiq olunan dövrdə ticarətdən əldə edilən gəlirlərin mühüm hissəsi ticarət rüsumlarının payına düşürdü. Bu səbəbdən də ölkənin irili-xırdalı bütün ticarət yolları üzərində gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Ölkə ərazisində və əyalətlərdə bir maldan bir neçə dəfə ticarət rüsumu alınır. Tacirlərlə yanaşı iri şəhər feodalları da ticarətlə sıx əlaqədar idilər. Onlar öhdəliklərində olan karvansaray, köşk və emalatxanalar vasitəsilə ticarətə mühüm təsir göstərirdilər. Satılmaq məqsədilə gətirilən mallardan həm şəhərə daxil olmaq üçün, həm də bazar meydanında satmaq üçün ayrıca gömrük haqqı alınır. Tarixi qaynaqlarda xanlıq dövründə gömrük vəsaitlərinin toplanmasının icarəyə verilməsi haqqında müəyyən faktlara rast gəlmək mümkündür. Naxçıvan xanlığına dair tədqiqatın müəlliflərinin yazdığı kimi “Naxçıvan xanlığında rahdari gömrüyü toplamaq hüququ başqa sahələrdə olduğu kimi icarəyə verilirdi. Xandan böyük məbləğə (ildə 1300 tümən) həmin “vəzifəni” almış icarədarın bazara gətirilən bütün mallardan gömrük toplamaq hüququ olurdu. Məsələn, at və dəvə ilə gətirilmiş hər ipək, boyaq, sap və pambıq yükü üçün

sahibkar icarədara 4 m. 20 qəp. və ya 2 m. 50 qəp. verməli idi” (Əliyev F., Əliyev M., 1996, s.31). Bazar ərazisində dükan və emalatxana sahəsi tutan hər bir sənətkar, xırda tacir, xüsusi sənət və ticarət vergiləri (dəzgahbaşı, toxucu pulu və s.) ilə yanaşı, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsi kimi digər vergiləri də verməli, mükəlləfiyyətlər daşılmalı idi (Gülməliyev M.M., s. 160). Digər Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da bu dövrdə Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdu. Hindistan, Çin, Mərkəzi Asiya ölkələri, Qara dəniz və Aralıq dənizi vasitəsilə Avropa ölkələrini Azərbaycan torpaqları ilə birləşdirən yollar Naxçıvan ərazisindən keçdiyindən burada ticarət üçün böyük bazarlar və digər alış-satış məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Böyük İpək yolu bu dövrdə də Naxçıvan ərazisində iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir (İsayev E., 2012., s. 69).

Naxçıvanda xanlığın son dövründə baş verən siyasi hadisələr və 1826-1828-ci illər Rus – İran müharibəsi ticarət həyatına mənfi təsir göstərmişdi. Bu özünü daxili ticarətdə daha kəskin şəkildə biruzə verirdi. F.Əliyev və M.Əliyevin yazdığına görə “Daxili ticarətdən fərqli olaraq Naxçıvan xanlığında gəlmə tacirlərin hesabına xarici ticarətdə nisbətən canlanma hiss olunurdu. Bir çox dünya ölkələrindən, o cümlədən də Rusiyadan bölgəyə tacirlər gəlirdilər ki, onlar öz ölkələrinə Naxçıvan diyarının ustaları tərəfindən hazırlanan nəfis ipək parçaları və digər malları aparırdılar. Təsadüfi deyildir ki, Moskvadakı, Nijni Novqoroddakı yarmarkalarda Naxçıvan və Ordubadda istehsal edilmiş ipək parçalara və müxtəlif rənglərə boyanmış ipək saplara təsadüf olunurdu. Bez əsasən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına, düyü Mərənd, Xoy və Təbriz xanlıqlarına, pambıq parça Bayazid, Qars, Tiflis, Şuşa və digər şəhərlərə ixrac edilirdi”. Lakin Naxçıvan xanlığında ticarətin təşkili və həyata keçirilməsi üçün vergi – gömrük siyasətinə ciddi diqqət göstərilirdi. Gömrük rüsumlarının toplanması işinə rahdarlar (daxildə gömrük toplayanlara verilən ad) və bacdarlar (xaricdən gələn səyyah və tacirlərdən “torpaq basdı” adı ilə alınan vergi) tərəfindən alınır (Şahverdiyev., Z., 2008, s. 60).

Bazarlarda pul, çəki və ölçü vahidlərinin müxtəlifliyi ticarətin normal aparılmasında ciddi problemlər yaradırdı. Naxçıvan bazarlarında İran, Türkiyə, Rusiya və Gürcüstanda, habelə Şuşada, Xoyda, Təbrizdə və b. şəhərlərdə kəsilmiş pullar dövriyyədə idi. Bəzi şəhərlərdə zərb olunmuş pulların dəyəri bir-birindən fərqlənirdi. Xüsusilə yerli pul vahidlərinin sabit olmaması ticarətin gedişini çətinləşdirirdi. Siyasi hadisələr, habelə şəraitlə əlaqədar xanlar özlərinin pul vahidlərinin dəyərini dəyişməyə məcbur olurdular. Belə hallar da bazarlarda pul dövriyyəsini ləngidirdi (Əliyev F., Əliyev M., 1996, s. 34). Azərbaycanın başqa şəhərlərindən fərqli olaraq Naxçıvan xanlığında pul zərb edilmirdi. Ona görə də xanlıqda dövriyyədə əsasən İran və Azərbaycan pul vahidləri işlədilir: “tümən”, “yarım tümən”, “sahibqıran”, “pənahabad”, “yarım pənahabad”, “şahi”, “yarım şahi”, “para”, “mahmudiyyə”, “səksənlik”, “yüzlük” və s. Pul vahidləri kimi, ölçü və çəki vahidləri də müxtəlif idi (Əliyev F., Əliyev M., 1996, s.33).

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda və eləcə də Cənubi Azərbaycanda “hər vilayətin özünəməxsus ölçü və çəki vahidləri var idi”. Bu cür alqı-satqı sistemi şəhər və kəndlərdə elə ənənə halına salınmışdı ki, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra da bu adət müəyyən müddət qüvvədə qalmışdı. Yalnız xeyli vaxt keçdikdən sonra yeni pul sistemi, ölçü və çəki vahidlərinin nizama salınması barədə çar məmurları tərəfindən müəyyən tədbirlər görüldü. Tacirlər çalışırdılar ki, malı alıb-satarkən öz çəki və ölçü vahidindən istifadə etsin. Necə deyirlər: “hərə öz arşını ilə ölçürdü”. XVIII əsrin ikinci yarısından Naxçıvan xanlığında ictimai-iqtisadi vəziyyət təqribən belə idi (Əliyev F., Əliyev M., 1996, s.33). Eyni dövrdə Naxçıvan iqtisadi həyatında sənətkarlıq da əhəmiyyətli rol oynayırdı. Mənbələrdə sənətkarlıq sahələrinə tətbiq olunan xüsusi vergilər haqqında məlumat birbaşa qeyd edilməsə də, “ödəmə vergiləri” kimi ümumi vergilərin sənətkarlara da tətbiq oluna biləcəyi ehtimal olunur (Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv [RGIA], F.1405, Op.532, D.323, L.10, p. 37).

Culfa şəhərinin gəlirləri arasında “daşınmaz əmlakdan qiymətləndirmə rüsumu” və digər gəlir mənbələrindən əldə olunan vəsaitlərin qeyd edilməsi, sənətkarlıq emalatxanalarının və ya dükanlarının daşınmaz əmlak və ya gəlir mənbəyi kimi vergiləndirilməsinin mümkünlüyünü göstərir. Bu isə göstərir ki, sənətkarlıq sahələri yalnız iqtisadi fəaliyyət kimi deyil, həm də vergi və maliyyə baxımından şəhərin gəlir strukturu ilə bağlı olmuşdur.

Şəhər mühitində isə sənətkarlıq və ticarətlə bağlı vergilər iqtisadi münasibətlərin əsas tərkib hissəsini təşkil edirdi. Naxçıvan şəhərində ən geniş yayılmış vergi növləri sırasında bac, bazar və ticarət rüsumları, həmçinin sənətkarların və müxtəlif peşə sahiblərinin ödədiyi vergilər xüsusi yer tuturdu. Bac əsasən bazarlarda aparılan alqı-satqı əməliyyatlarından faiz və ya sabit məbləğ şəklində tutulur və bazar infrastrukturunun saxlanmasına yönəldilirdi. Sənətkar vergisi isə şəhərdə fəaliyyət göstərən peşə sahiblərindən toplanaraq ümumi iqtisadi sistemin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayırdı. XVIII–XIX əsrlərdə bu vergilər şəhər xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, yerli idarəetmə orqanları vasitəsilə sistemli şəkildə yığılırdı. Bununla belə, vergi yükünün ağırlığı müəyyən hallarda əhali arasında sosial narazılıqlara da səbəb olurdu (Никитин, К. Н., 1882., s. 119–120).

Ticarət fəaliyyəti ilə bağlı vergilərin mühüm hissəsini gömrük rüsumları təşkil edirdi. Xanlıqlar dövründə bazarlarda aparılan ticarətin demək olar ki, bütün növlərinə yüksək vergi və rüsumlar tətbiq olunurdu. Xanlığın müxtəlif ərazilərində – qala qapılarında, çay keçidlərində və hətta dini ziyarət yollarında rahdarlar və bacdarlar tərəfindən vergi yığımı həyata keçirilirdi. Bu məmurların əsas vəzifəsi vergi toplamaq olsa da, onların funksiyaları arasında müəyyən fərqlər mövcud idi. Bacdarlar xaricdən gələn tacir və səyyahlardan “torpaq-basdı” xarakterli gömrük rüsumu alırdılar, rahdarlar isə əsasən xanlığın daxili ərazisində gömrük nəzarətini həyata keçirirdilər (Hacıyeva S., 2016, s. 41).

Sənətkarlarla yanaşı, ticarətlə məşğul olan tacirlərdən də müxtəlif adlarda vergilər alınırdı. Rahdari gömrüyü başqa vergilərlə yanaşı, şahın xəzinəsinə toplanılan 184 ən gəlirli vergi maddələrindən biri idi. Maraqlı burasıdır ki, rahdari gömrüyü əvvəllər yalnız yol və sərhədlərin keşikçilərinin xeyrinə olaraq yığılırdı (Minorsky, V. (Trans.). 1943. s. 67). Lakin, sonralar dövlətin pula ehtiyacı artdıqca bu gömrüyün həm miqdarı, həm də gömrükalma məntəqələrinin sayı çoxaldı. Şübhəsiz, belə tədbir yalnız şəhərlər arasında qızgın ticarət getdiyi bir zamanda həyata keçirilə bilərdi. Sonralar yerli hakimlər rahdari gömrüyündən daha geniş istifadə etməyə başladılar. XVIII əsrin birinci yarısında artıq təkcə tacirlərdən deyil, eyni zamanda səyyahlardan, ziyarətə gedənlərdən də rahdari gömrüyü alınmağa başlandı (Minorsky, V. (Trans., (1943., s, 186).

XIX əsrin 20–70-ci illərində Şimali Azərbaycanın ticarət sistemində baş verən dəyişikliklər onun təşkilati strukturlarına da təsirsiz ötüşməmişdir. Bu dövrdə ticarətə dair ciddi gömrük və vergi siyasəti tətbiq olunurdu. Gömrük rüsumlarının yığılması əsasən rahdarlar (ölkədaxili gömrük toplayanlar) və bacdarlar (xaricdən gələn tacir və səyyahlardan "torpaq basdı" vergisini alanlar) vasitəsilə həyata keçirilirdi. Xüsusilə rahdari gömrüyü dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən biri hesab olunduğundan onun səmərəli yığılması dövlət məmurlarının ciddi nəzarəti altında idi. Bununla belə, mövcud sistem bir çox hallarda ticarətin inkişafına əngəl törədirdi.

Boyaqçılara vacib olan qırmızı (marena) boyaq bitkisi, İrandan gətirilmiş müxtəlif məhsullar üçün tacirdən 1 manat 60 qəpik miqdarında rahdari alınırdı. Xurma və saxsı qablar üçün də satıcı 25 qəpik gömrük verməli idi. Məhsulun satılıb satılmamasından asılı olmayaraq, satıcı geri qayıdarkən yuxarıda göstəriləndiyi kimi, rahdari gömrüyünü verməli idi. İrandan gətirilən toxunma parçalara görə 2 manat 40 qəpik həcmində gömrük alınırdı. Naxçıvan xanlığından aparılan üzüm, nar, noxud və düyü üçün gümüş pulla 62 qəpik, bu məhsulların şəhər bazarına gətirilməsi üçün isə daha artıq gömrük alınırdı (Əliyev F., Əliyev M., 1996, s.55

Nəticə

XVIII–XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında vergi və rüsumların toplanması iqtisadi və sosial həyatda mühüm rol oynamışdır. Bəhs olunan dövrdə heyvandarlıq və digər kənd təsərrüfatı sahələrindən toplanan vergilər əhalinin gündəlik həyatına təsir göstərmiş, sənətkarlıq fəaliyyətlərindən alınan vergilər isə həm dövlət gəlirlərini təmin etmiş, həm də yerli istehsalın tənzimlənməsində rol oynamışdır. Ticarət vergiləri sahəsində də Rahdar və bacdar sistemi, tranzit və bazar rüsumları ticarətin təşkili və qorunmasına xidmət etmiş, eyni zamanda dövlət xəzinəsinə gəlir gətirmişdir. Lakin sosial vergilər orta və aşağı təbəqə üçün ağır olmuş, zadəganlar isə güzəştlərdən faydalanaraq sosial fərqliliyi artırmışdır. Dövlət və yerli vergilər dövlət büdcəsini gücləndirmiş və inzibati strukturu dəstəkləmişdir. Beləliklə, Naxçıvan diyarında toplanan

vergilər iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmək, sosial strukturu formalaşdırmaq və dövlət maliyyəsini təmin etmək baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi. (n.d.). Tarixi keçmişimizin vergi və mükəlləfiyyət sistemindən. <https://www.taxes.gov.az/vn/child/download/vergitarixi>

Dadaşova, R. (2003). Səfəvilərin son dövrü (İngilisdilli tarixşünaslıqda). Nurlan.

Əliyev, F. (1964). XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Əliyev, F., & Əliyev, M. (1996). Naxçıvan xanlığı (1747–1828). Azərnəşr.

Gülmaliyev, M. M. (1989). XVIII əsrin son rübü–XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Elm.

Geydarov, M. (1967). Remeslennoe proizvodstvo v gorodakh Azerbaidzhana v XVII v. Izdatel'stvo AN Azerb. SSR.

Hacıyeva, S. (2016). Orta əsrlər dövründə Naxçıvanda bazarların inkişafı. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (Humanitar və ictimai elmlər seriyası), (3), 35–41.

Hacıyeva, S. (2018). XVIII–XIX əsrlərdə Naxçıvanda kənd təsərrüfatı məhsullarından alınan vergilər. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, (3), 39–47.

İsayev, E. (2012). Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Elm və Təhsil.

Minorsky, V. (Trans.). (1943). Tadhkirat al-Muluk: A manual of Safavid administration (circa 1137/1725) [Persian text in facsimile, B.M. Or. 9496]. Luzac and Co.

Muradov, V. (2017). Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII–XX əsrin əvvəlləri). Elm.

Məmmədov, H. (2001). Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Z. Bünyadov & H. Məmmədov, Trans.). Elm.

Никитин, К. Н. (1882). Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Вып. 2, 109–142. Изд. Упр. Кавказского учебного округа.

Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv (RGIA). (n.d.). Po povodu predpolozheniya Glavnogo Kavkazskogo Nachalstva ob obrashchenii urochishcha “Dzhul’fy”, Nakhichevanskogo u., Erivanskoy gub., v gorod (F. 1405, Op. 532, D. 323, L. 10).

Şahverdiyev, Z. (2008). Naxçıvan bölgəsi XIX–XX əsrin əvvəllərində. Elm.

Tavernier, J. (2006). Tavernier səyahatnamesi (S. Yerasimos, Ed.; T. Tuncdoğan, Trans.). Kitab Yayınevi.

Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. (1885). Т. 1. Типография А. А. Михельсона.

ABSTRACT

TAXES AND DUTIES COLLECTED FROM THE ECONOMIC ACTIVITY IN THE NAKHCHIVAN REGION (XVIII–XIX CENTURIES)

Sara Hajiyeva

The article provides a comprehensive analysis of the nature, types, and socio-economic effects of taxes and duties collected from the economic activity in the Nakhchivan region during the XVIII–XIX centuries. The study indicates that the development of agriculture, animal husbandry, and craftsmanship, as well as the expansion of internal and external trade relations, contributed to the formation of a more complex and diversified tax system. Taxes were collected both in kind and in cash and played an important role in meeting the financial needs of the state. At the same time, the increase in taxes and duties applied under various names (land taxes, product taxes, trade duties, etc.) intensified the economic burden on the population, having a particularly negative impact on the social status of peasants and artisans. The article emphasizes that tax policy, on the one hand, contributed to regulating economic life and strengthening the state budget, while on the other hand, it somewhat restricted the development of productive forces. Thus, the study concludes that in the XVIII–XIX centuries, taxes and duties in the Nakhchivan region were an integral part of the economic system and simultaneously one of the key factors significantly influencing the socio-economic life of the population.

Keywords: *Nakhchivan, 18th–19th century, agriculture, craftsmanship, trade relations, tax, duty*

